

## СХІДНІ Й ЗАХІДНІ ЦЕРКВИ IV–VII СТ. У ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

**В**ІД готських часів у Наддніпрянщині залишилося чимало слідів ранньої євангелізації місцевого варварського населення. Судячи з топонімічних свідчень, його провадили ченці різних напрямків тодішнього християнства, у тому числі й монофіситського. Це цілком пояснимо фактом приналежності самих готів до аріянства – однієї з версій монофіситства. Говорити про поширення ідей християнства задовго до державного хрещення киян 988 року стало можливим внаслідок тривалих студій топонімії України, яка виявилася вагомим мовно-історичним джерелом подій дописемної історії.

Всього в Україні збереглося понад 600 топонімів (див. підсумкову таблицю статті), які вказують на перебування тут у ранньому Середньовіччі ченців-василіян (імовірно, більша частина з 158 назв від основ **Василь-**, **Базиль-**), ірландців-колумбан (98 назв), гоноратців (8 назв), паулінців (6 назв), а з іншого боку, монофіситів – павликан (126 назв), яковитів (72 назви), несторіян (халдеїв; 36 назв), вірменських григоріян (20 назв), а також пелагіянців (5 назв). Переважно павликан, а інколи й інші конфесійні групи в Україні (зокрема, аріяни) у різний час іменували *кацірами* (катарами, “павликанською ерессю”), репужинцями (відступниками) та ін. Таким чином, за даними топонімії, близько 300 назв вказує на діяльність ортодоксальних християнських ченців і ще стільки ж – на ченців східних монофіситських церков. Виклад матеріалу почнемо зі слідів західних церков.

**1. Готська християнська аріянська церква.** Аріянство – це ересь, що виникла з проповідей Арія, котрий, заперечуючи єдиносутність Отця і Сина, твердив, що Христос має не цілком божественну природу. Єресіарх **Арій** (бл. 280–336) був учнем Лукіана Антіохійського, став священником у 312 р. На Олександрійському соборі 321 р. він був засуджений єпископом Олександром за проповідь аріянізму. Знайшов притулок у Нікомедії в оточенні

численних послідовників, з яких Євсевій став справжнім натхненником аріянства. Повторно засуджений соборами в Антіохії та Нікеї (324, 325 рр.), Арій помер напередодні обіцяного йому імператором Костянтином відновлення на посаді патріарха. Інші імператори (Констанцій II, Валент, Валентиніан II) також надавали офіційну підтримку аріянству. Натомість захисниками ортодоксії були отці церкви – святі Василій, Григорій Назіянзин, Григорій Нисський, Іларій з Пуатьє.

Після Арія його доктрина продовжилася у кількох течіях: *оміусіянци* визнавали схожі, але не тотожні сутності; *оміянці* визнавали їхню неістотну подібність; *аноміянці* – радикальну відмінність Отця і Сина. Захід у цілому зберіг Нікейську ортодоксію, а Схід довго вагався: єпископські кафедри займали по чергово ортодокси й аріянци.

Аріянство вкоренилося на Сході у IV ст. (зокрема, завдяки місіонерській діяльності Вульффили), викликавши одну з найглибших релігійно-політичних криз у християнстві. Хоча й відкинута на Нікейському соборі 325 р., що підтвердив божественну природу Христа (“рожденна, а не сотворенна, єдиносущна Отцю”), на Сході аріянство поширювалося й далі, до Костянтинопольського собору 381 року. Його скликав імператор Феодосій, який проголосив державну ортодоксію і закриття обговорення теми. Однак аріянство продовжило своє існування до VI ст. у середовищі варварів, переважно або й виключно германців – готів, візиготів, остроготів, вандалів і лангобардів [Zanichelli, 129].

**Вульффила** (букв. “Вовчик” [Вольфрам, 129]) (бл. 311–383) був готським єпископом родом з Каппадокії. Він переклав із грецької Біблію готською мовою (Codex argenteus досі зберігається в Упсалі, Швеція). Вульффила охрестив частину готів, залучивши їх у такий спосіб до аріянського християнства. Згодом це ще більше загострило відмінності у світогляді римлян і варварських народів.

Кримська Готія засвоїла християнство ще раніше, судячи з усього – від полонених римських християн, які потім перетворили “своїх володарів у братів” [там само, 119]. Серед отців, котрі зібралися в Нікеї у 325 році, відразу по єпископі Боспорському (Керч) названо Теофіла Готія. Католицька апологетика вважає його попередником й учителем Вульффили, що вельми ймовірно. Таким чином, готи першими серед варварів прийняли християнство. “Вже те, що Вульффила дістав сан єпископа, свідчить про наявність християнської громади у країні готів, так само як переклад Біблії відображає діяльність у їхньому середовищі у попередній період як латинських, так і грецьких місіонерів” [там само, 118].

верівка, Княжичі, Русанів, Водяне, Одрада, Кучерівка, Кудирявці, Романівка, Худоліївка, Федорівка, Гармащина, Козин). Часто трапляються назви, що вказують на греків або ознаки нової віри: *Гречківка, Греківка, Воскресенка, Кряківка, Катеринівка, Качанівка, Каціри, Нестерівці, Базилівщина, Свічківка*. Деякі своєрідні назви від топооснови **Богдан**- наведені разом з готськими фрагментами їхніх тополандшафтів на с. 139.

За Віслою (у давній “Германії” держави Германариха) топоніми від основи **Сer(e)kv-** є вказівкою на “докостельне” християнство (див. *мал. 1*) і можуть бути пов’язані з церквою готів (адже самé слово *церква*, як сказано, є грецьким запозиченням праслов’янської доби, засвоєним через

Матеріал топонімічних ландшафтів України також свідчить про регулярну пов’язаність із готським фракталом осідків ченців усіх тодішніх напрямків і водночас виявляє ознаки *ранньої обізнаності слов’ян* із християнством. Варто нагадати, що саме через готську мову слов’яни засвоїли низку слів християнської тематики (*церква, буква, хрест, піп, піст, сатана*). Залежні від готів язичники-слов’яни (ливарники, ковалі, смерди, холопи) не могли не зазнавати від них впливу нової віри, так, як це тоді ж мало місце, зокрема, у Криму [Пиоро]. Справді, у багатьох ойконімах згаданий християнський Бог – “Бог гутів” (пор. також готс. \*guf ‘бог’ = англ. God). **В Україні це – Богутин** Лв, *Богуші* Рв, *Богушівка* Рв, Вл, *Богодисти* Пл; у Польщі – *Boguty, Bohutyn, Bogucice 7, Bogucin 6, Bogucino*. Зрозуміло, що знайомство з християнством могло за тих обставин відбуватися лише через особисті контакти із сусідами-готами. Це означало б, що назва **найближчого сусіднього села** мусить щоразу містити вказівку на готів. *Так воно і виявляється насправді*. Зокрема, для перелічених назв в Україні це села *Поморяни* Лв, *Князівка* Рв, *Посників* Рв, *Романки* Пл.

Так само у Польщі всі без винятку назви *найближчого сусіднього села* (до сіл з назвами від основи **Bogut-**) пов’язані з готами. Це або пряма етнічна назва (*Gdeszyn, Kutylowo, Chodaki, Gacki, Gutanów, Koziegłowy, Kozienice*), або синонім (*Kozarze* ‘хозари’, *Russów* ‘скандинави-руси’, *Pomorze, Pomorzany* ‘поморці’), або непряма вказівка на готів (*Cerekiew* ‘церква’ (слово у звучанні V ст. [Фасмер, IV, 300], крім того, це не kościoł), *Bratucice* ‘брати гутів’, тобто їхні анти (єдина така назва у Польщі; пор. *Anzenkirche* у Німеччині), *Braciejówka* (село не поруч, але у найближчій околиці), *Witoszyn* ‘війтове’, *Tulibowo* ‘дулібове’ – теж єдина така назва у Польщі).

Серед 50 сіл України з назвою *Богданівка* половина досі розміщена по сусідству із селом з етнофорною готською назвою, а решта має такі села у своєму районі (*Вигода, Кодня, Кодема, Кадомка, Славутине, Кса-*

готів). Ще архаїчнішими за звучанням є назви від основи **Kerk-**, **Керч-** у Криму, Німеччині й Угорщині (в останній показовий топонім *Kerkakutas* ‘церковні готи’ (див. *мал. 1*). Серед чеських назв збереглася цікава формальна аналогія до розглянутого далі нлуж. *knigly* ‘книжка’ – *Cerkytly*.

Іншим готським запозиченням цієї доби, явно пов’язаним з письмом, оподаткуванням, евангелізацією, є слово *буква* і похідне від нього *буквар*. Українське слово *буква*, крім загальнопоширеного значення ‘літера’, донедавна мало в говірках сенс [азбука, **буквар**] [ЕСУМ, I, 286]. Поширене в усіх слов’янських мовах, це слово являє собою “запозичення з германських мов; готс. *bōka* ‘буква’, *bōkōs* (множина) ‘письмо, книжка, документ, грамота’, двн. *buoh* ‘книжка’, дісл. *bōk, bōkr* (мн.) ‘книжка’ пов’язані з назвою *бука* в германських мовах (готс. *bōka*, дісл. *bōk*, двн. *buohha*

<p><i>Богдасів</i> Рв 419 (Здолбунів): Кошатин, <b>Миротин</b>, В'юнівщина, <b>Урвенна</b>, ЛідАВА...</p> <p><i>Богданка</i> См 1658 (Шостка): Богданівка, <b>Ковтунове</b>...</p> <p><i>Богданівці</i> Хм 1220 (Хмельницький): <b>Книжківці (!)</b>, <b>Крачки</b>, <b>Кудринці</b>, Ходаківці, <b>Катеринівка</b>, Антонівка...</p> <p><i>Богданівці</i> Хм 283 (Деражня): Березове, <b>Розсохи</b>, Гатна...</p>
<p><i>Богдалівка</i> Чг 642 (Корюківка): Гутище...</p> <p><i>Богдан</i> Зк 353 (Рахів): пот. <b>Смідуватий (!)</b>, <b>Видричка</b>...</p> <p><i>Богдани</i> Кв 408 (Іванків): ПилЯВА, <b>Русаки</b>, Хочева, <b>Овдієва Нива</b>...</p> <p><i>Богдани</i> Чк 182 (Золотоноша): <b>Домантове</b>, <b>Ковтуни</b>, <b>Ковтунівка</b>...</p> <p><i>Богдани</i> Чг 238 (Варва): Рубанів, <b>Саверське</b>...</p>

і т.д. – на букових дощечках або паличках у германців накреслювались письмена, один з видів рунічних знаків)...” [там само].

Виявляється, незалежний переконливий матеріал про обставини запозичення слова *буква* саме від готів також дотривав до нашого часу в українській топонімії. У характерному готському топонімічному ландшафті розміщене степове село з унікальною в Україні назвою **Букварка** Кг 922 (Олександрівка): ^Роздолля ^Тарасівка; *Северинівка*, Хайнівка, Красний *Кут* ^Ясинове, Ясинуватка, Цвітне, – пор. готс. *bōkareis* ‘писар’.

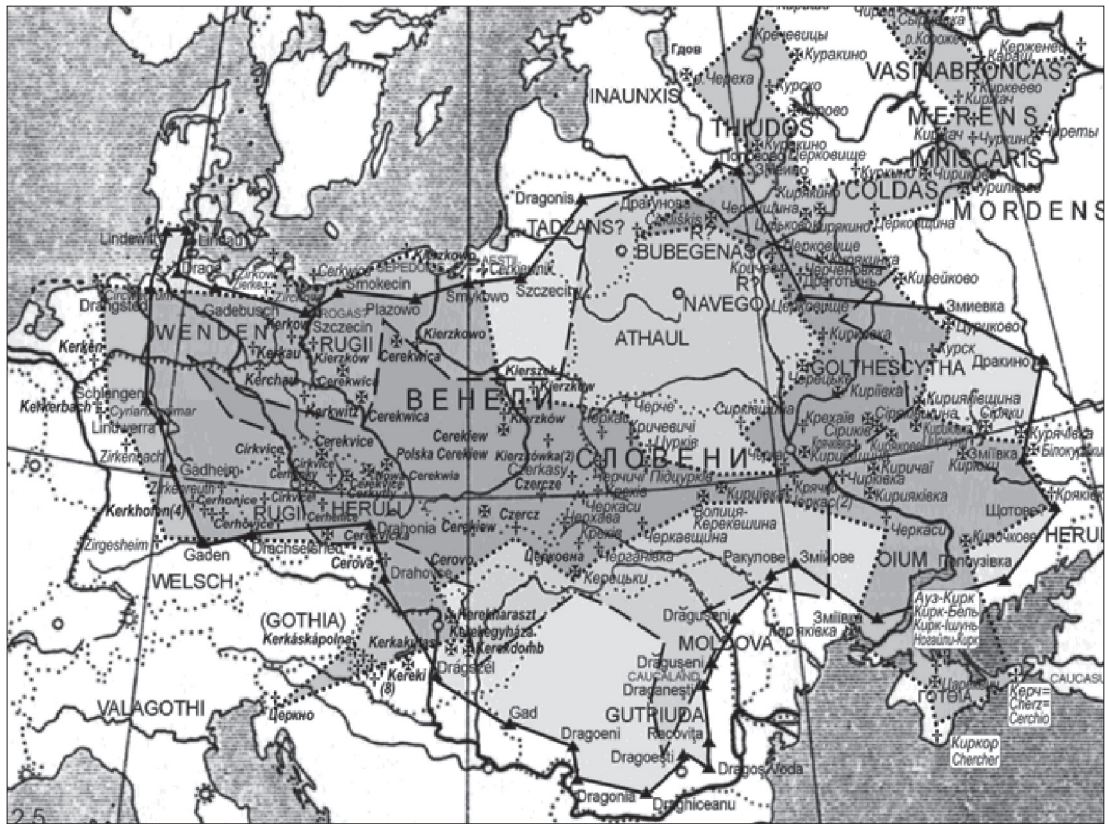
Далі для порівняння показані фрагменти тополандшафтів сіл із назвами від спорідненої основи **Бук(в)-**:

*Назви в дужках* після скорочення області вказують райцентр, після двокрапки вказані кортежі назв сіл того ж району, а наприкінці у дужках – села *сусіднього* району. Як бачимо, наведені 17 тополандшафтів навколо назв від основи **Бук(в)-** мають низку спільних особливостей. По-перше, в усіх згадано готів, а в багатьох назва сусіднього села (знак^) має готську топооснову: *Постоята* (готс. *stojan* ‘суддя’), *Роздольне*, *Розсохувате*, *Потік* (етнофорні), *Бортники* (сокирне), *Ясинів* (слуга), *Лютовиська* (плависце), *Брище* (Аресове або оброве). По-друге, майже всюди є згадка **ченців** (переважно ірландців). По-третє, в кожному з районів згадано існування огорожених палями укріплень (*Поляна*) або городищ (7 і 5 назв), де був якийсь притулок і для освіти. Трапляються додаткові вказівки на письменність мешканців: *Грамотне*, *Писарівка*.

Такі особливості тополандшафтів спонукають до висновку, зокрема, про те, що назви цих селищ дані не від факту поширеності *бука* (до речі, зокрема, на Харківщині він не росте), а від імовірного освоєння *букв, літер*. Тодішнє знайомство з ранніми формами християнства згодом могло стати причиною хрещень, що й помітно в незвичній частоті назв *Перехресне* (див. далі). Нарешті, так само незвичні згадки про *княгинь* NB – чи ж справді вони жили окремо від князів? Не виключено,

<p><b>Букварка</b> (I) Кг (Олександрівка): ^Роздолля, Тарасівка, Северинівка, Хайнівка, Красний Кут^ Ясинове, Ясинуватка, Цвітне^ <b>Колона</b>, Ружичеве (<i>Перехрестівка</i>)...</p>
<p><i>Букине</i> Хк (Ізюм): ^Розсохувате, <b>Голубівка</b>, <b>Поляна</b>, <b>Княжне</b>, (<i>Перехрестівка</i>)...</p> <p><i>Буки</i> Чк (Буки): Кути, Русанівка, <b>Нестерівка</b>, <b>Крачківка</b>...</p> <p><i>Буки</i> Кв (Сквира): Домантівка, Пустоварівка, Кузьківка, <b>Каленна</b>, (<b>Княжичі</b>)...</p> <p><i>Буки</i> Жт (Жт): ^Рудня 2, Вигода 2, Кодня, <b>Глибочок</b>, <b>Городище</b>, Скоморохи, (<b>Княжин</b>)...</p> <p><i>Буки</i> Жт (Малин): ^Бучки, Забрале, Кутище, Ксаверів, Писарівка...</p> <p><i>Буків</i> Вл (Луцьк): ^Брище, Охотин, Романів 2, Одереди, <b>Полонка 2</b>, <b>Городище</b>...</p> <p><i>Буківцеве</i> Зк (Вел. Березний): Розтоцька Пастіль, Руський Мочар, СтричАВА, <b>Княгиня</b>...</p> <p><i>Буковець</i> Зк (Воловець): Завадка, Абранка, <b>Скотарське</b>, <i>Перехресний</i>...</p> <p><i>Буковець</i> Зк (Міжгір'я): ^Потік, <b>Стригальня</b>, Кужбії, Репище...</p> <p><i>Букове</i> Зк (Виноградів): Руська Долина, Гудя, Гетиня, <i>Перехрестя</i>, (<b>Княгиня</b>)...</p> <p><i>Буківна</i> ІФ (Тлумач): ^Антонівка, Одаїв, Кутище, <b>Колінці</b>, Палагичі, Яківка...</p> <p><i>Буковець</i> ІФ (Верховина): ^Верх. Ясенів, Вигода, <b>Полянки</b>, <b>Грамотне</b>, <i>Перехресне</i>...</p> <p><i>Буковець</i> ІФ (Долина): ^<b>Полянище</b>, Розточки, Вигодівка, Вигода, <b>Церковна</b> (I)...</p> <p><i>Букове</i> ІФ (Надвірна): ^Постоята, <b>Климпуші</b>, (<b>Княгиничі</b>)...</p> <p><i>Букова</i> Лв (Ст. Самбір): ^Лютовиська, Виців, Ясениця-Сільна, <b>Глибока</b>, <b>Поляна 2</b>, <b>Княжпіль</b>, (<b>Княгиничі</b>)...</p> <p><b>Буковина</b> Лв (Жидачів): ^Бортники, Орішівці, Романівка, Тейсарів, <b>Городище</b>, <b>Кологори</b>, <b>Монастирець</b>...</p> <p><b>Буківка</b> Чв (Глибока): ^<b>Поляна</b>, Годинівка, Кут, <b>Глибока</b>, Широка Поляна...</p>





Мал. 1. Слід готської церкви у топонімії Європи.

що принаймні частина цих назв є пізнішим пристосуванням під престижнішу згадку князя давнішої причини початкової престижності – *книжності*, яка з часом стала звичайним явищем.

Згадані в останніх рядках таблиці назви с. *Буковина* Льв і *Буківка* Чв у самій історичній області *Буковина* зобов'язують розглянути й карпатський вектор топонімів від основи **Бук-**. У топонімії Румунії та Молдови також існує низка характерних назв від топоносиви **Vucur-**. Цілком можливо, що Буковина для людини Середньовіччя була не “краєм буків” (їх доволі й деінде), а подиву гідним “краєм букв”, нечуваного засобу утривалити слово на букових дощечках, яким володіли тодішні мешканці Карпат готи. Германські мови досі бережуть цю спільну зі слов'янами частину культурної спадщини: нім. *Buch* ‘книжка’, *Buchstabe* ‘буква, літера’, анг. *book* ‘книжка’ тощо. Зворотною стороною проблеми постає пошук причин, чому у слов'ян для назви книги не прищепилося *германське* запозичення – при тому що слово *буква* ‘літера’ має таки готське походження.

**2. Василіяни.** Св. **Василь Великий** (бл. 330–379) – архієпископ Кесарійський (з 370 р.), один з отців церкви, виступав проти аріяньської ересі [Zanichelli, 205]. Засновник чину василіян (це сталося у Каппадокії, в Малій Азії), славетний проповідник і церковний письменник. Автор багатьох творів, у т.ч. (бл. 362 р.) монастирських правил: 55 т.зв. “ширших” і 313 “коротших” [ЕУ, I, 213]. Ці правила лягли в основу організації чернецтва на Сході й частково на Заході. З візантійських земель вони проникли й в Україну. Традиційно вважають, що це сталося в XI ст., коли тут постало (нове) чернецтво [там само]. Проте, за даними топонімії, не виключено, що василіяни були присутні тут ще від готських часів. На давність назв цієї групи вказує їхній суфікс **-щина**, а у частини назв – відмінна основа **Базиль-**: *Базилівщина* Пл, *Базелівщина* См, *Василівщина* См, *Васильківщина* См. Безпосередньо датувати 128 назв від основи **Василь-** засобами топоніміки неможливо. Проте після застосування методу топонімного контексту до всього масиву топонімії України

<p><i>Гонората</i> Од (Котовськ=Бірзула): Борщі, Романівка, <i>Глибочок</i>, Качурівка, Бочманівка, Вестерничани, Домниця...</p> <p><i>Гоноратівка</i> ІФ (Рогатин): По.<b>свірж</b>, Кути, Витків, <i>Васючин</i><sup>^</sup> <i>Воскресинці</i>, Колоколин, Вигода, Юнашків, Черче, Луковище, Козарі, По.гребівка...</p> <p><i>Гоноратка</i> Вн (Іллінці): Рожична, Оратів (2), Оратівка, Лиса Гора, ЛишАВА, Іванівка, Петро-Марківка, Криштопівка, Якимівка, Якубівка...</p> <p><i>Гоноратка</i> Рв (Радівілів): Боратин, Без.одня, Козин, Митниця, Іванівка, Гусари, Коти, Пусто.іванне...</p> <p><i>Гонорівка</i> Вн (Піщанка): Брехвичі<sup>^</sup> <b>Козацьке</b>, <b>Кукули</b>, <b>Студена</b>, <sup>^</sup><b>Палійове</b>, Козлівка, Гордище...</p> <p><i>Гонорівка</i> Вн (Ямпіль): <sup>^</sup>Війтівка, <sup>^</sup><b>Регляшин</b>, Дорошівка, Держанка, Без.водне, РусАВА, Качківка, Северинівка...</p> <p><i>Гонорівка</i> Хм (Волочиськ): Порохня, Качуринці, Криштопівка, Вигода, Па.хутинці, Війтківці, ВидАВА, ЧернЯВА, Іванівка, Холодець, Авратин, Раціборівка...</p> <p><i>Онорівка</i> Од (Березівка): Ряснопіль, Зброжівка?, Кудрявка, Одрадна Балка<sup>^</sup> Мар'янівка, Іванівка (2)...</p>
<p><i>Honoratka</i> (Konin) 92 B2: Sławięcín, Sławsk, Rumin, Modla, Modlibogowice, Bożatki...</p> <p><i>Honoratów</i> (Łódź) 135 A3: Świąciechów, Mniszków, Radonice, Przygłów (&lt;*T- !)...</p>

виявилось, що численні сусідні назви вказують на інші чини і еретичні секти раннього Середньовіччя, які локалізуються і датуються краще. Тодішню євангелізацію неможливо собі уявити без участі василіян. Помітна частина всіх цих назв зберегла типовий суфікс **-щина** ‘місце колишнього селища’ або **-ище** ‘місце колишнього перебування, події’: *Голубівщина*, *Колонщина*, *Чернещина* (11), *Климівщина*, *Кириївщина*, *Сирківщина*, *Сіряківщина*, *Кириаківщина*, *Дуб’янищина*, *Леонівщина*, *Максимівщина*, *Павлівщина*, *Яковенщина* (2); а з іншого боку – *Монастирище* (2), *Хрестище*, *Дубище* (4), *Новодубище*.

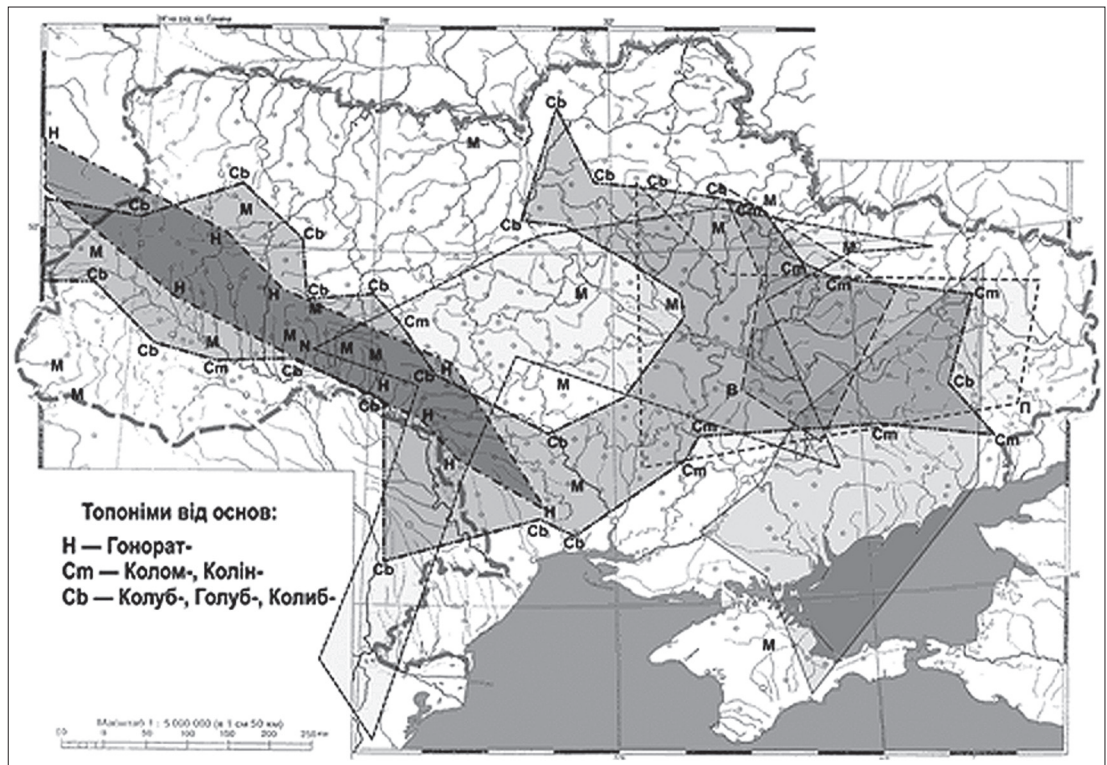
3. Населені пункти України з основою **Гонор(ат)**- витягнуті вузькою характерною смугою уздовж цілої течії Дністра і так само мають в околицях згадки Ареса, готів, гунів і ченців інших чинів (див. *таблицю й карту на мал. 2*, знаки **Н**). У Польщі таких назв усього дві, що мінімізує ймовірність засвоєння назв від такого рідкісного імені пізніше від поляків. Св. **Гонорат** (бл. 350–430) заснував близько 400 р. монастир на одному з Леринських о-вів під Каннами (тепер о. Св. Гонората), який був широковідомий у VI–VI ст. У 427 р. став єпископом Арля [Robert, II, 855].

У ті часи монастирський рух на землях Європи набував щораз більшого поширення. Ченці-анахорети шукали відлюдних

місць на острівцях або у Північно-Африканській пустелі, – не виключено, що й на Поліссі. Важливо констатувати, що європейський світ не меншав – він став просто менш безпечним. Показово, що перші відомості про християнізацію *Британії* містяться у двох письмових документах з *Африки* [Диллон, Чедвик, 202, 204].

4. **Ірландці-колумбани**. Св. **Колумба**, або Колумкілле (ірл. Columcille ‘Голуб Церкви’) (бл. 521 – бл. 597), – ірландський священик і чернець із клану О’Доннел, святий, званий апостолом Каледонії. Заснував монастир на о. Йона (564 р.), який став центром євангелізації жителів Шотландії та Гебридських о-вів [Zanichelli, 127–128]. Традиція зображує св. Колумкілле як пристрасно відданого навчанню і майстра письма – у монастирях того часу створення рукописних книжок було серед найважливіших завдань. Найдавнішим збереженим манускриптом Західної Європи є Псалтир, який традиційно вважають написаним св. Колумбою власноручно. Легенда твердить, що він був і воїн, і святий, – і, мабуть, не випадково його нащадки зберегли цю книжку як бойовий талісман, відомий під назвою Cathach ‘Бойовий’. Це робочий Псалтир – простий і водночас дуже вишуканий. Він походить з його часів, написаний почерком ірландської школи і може бути





Мал. 2. Поширення в Україні назв від топооснов **Гонорат-**, **Колу(м)б-**, **Мартин-(м)**.

його власноручним рукописом [O'Brien, 27–28].

Колумкілле був не лише прибічником нового, християнського, вчення. За переказом, він учився у школі бардів і завжди приязно ставився до поетів. Це поготів вартій уваги факт, бо за його часів слава про філідів-язичників з їхніми магічними піснями ще була жива у суспільній пам'яті. Його справжнє ім'я Crimthann 'Лис' – немов відлуння давньої міфології, і, напевно, він був рудим [Cahill, 169]. В ірландських піснях та історії Колумкілле – великий прихильник і захисник поетів-співвітчизників. З іншого боку, повернувшись із прощі до могили св. Мартина в Турі, він став енергійно закладати монастирі в Ірландії і до свого віку в 41 рік мав їх створеними стільки само.

Для пізніших поколінь Колумкілле залишається першим і найшанованішим представником типово ірландського духовного прояву – руху “вигнанців Христа ради”. Сутністю цього вигнання було безкровне, або “біле”, мучеництво – різновид цивільної смерті. Людина набезвік залишала своє плем'я, не лише рвучи природні родинні й товариські зв'язки, а й покидаючи все, що

становило її звичну набуту ідентичність, і оселялася у якомусь відлюдному місці, де можна було заново народитися для Христа.

Невдовзі розвинувся рух до пошуку не лише фізичного відлюдництва, а й *відлюдництва серед чужих*. Тобто напочатку це був імпульс не місіонерський, але в силу обставин він виявився важливим для *євангелізації численних язичницьких племен, які оселилися у Європі за століття після великого прориву варварів через Рейн і падіння Римської імперії*. “На континенті такі ченці вагалися між споглядальним життям і милосердям до варварських народів. Милосердя переважило, і кельтські школи й монастирі постали від Йони, Ліндісфарне й Гластонбері на заході до Сент-Галла, Боббіо і Відня за Альпами” [O'Brien, 29].

Тепер можна впевнено твердити, що просвітницька й місіонерська діяльність ірландських ченців сягала далеко за межі Боббіо і Відня. Очевидно, що, орієнтуючись на знайомі топоніми й мандруючи від острівця до острівця земляків у Східній Європі, послідовники св. Колумкілле оселялися в тому числі й у сусідстві з їхніми

язичницькими культовими осередками (див. таблицю).

Типовим епізодом застосування контекстуального підходу в топоніміці є атрибуція назви білоруського села *Калéна* (*Колéно*) на самому кордоні з Україною. Автор запам'ятав його зі своєї поїздки у складі геоботанічної експедиції 1963 року через дивну назву лісового села, через вивіску на хаті: “Калéнаўская пачаткавая школа”. Неподалік від цього сільця з українського боку кордону ойконім *Гречища* Вл вже дає певні підстави припускати пов'язаність *Колéно* < \*Colomb- ‘Колумба’. Проте з білоруського боку найближчим від с. *Калéна* (за 4 км) є с. *Баландичи*, назва якого знімає тут усякі сумніви, адже лит. *balañdis* якраз означає ‘голуб’. На десятки кілометрів навколо немає нічого подібного.

Серед 9 ойконімів від основи Holub- у Чехії існує рідкісна знахідка для нашої теми – діагностична назва Holubovská **Bařta** (!) 47 H5 в сусідстві із с. *Vabice, Brusná, Třebín, Slavče* (пор. мал. 3). Це прямий відповідник гальс. *silispon*, впізнаваного в назві українського села *Киликіїв* Хм (Славута). Отже, найімовірніше, “голуби” – це такі ірландські ченці, послідовники Колумкілле.

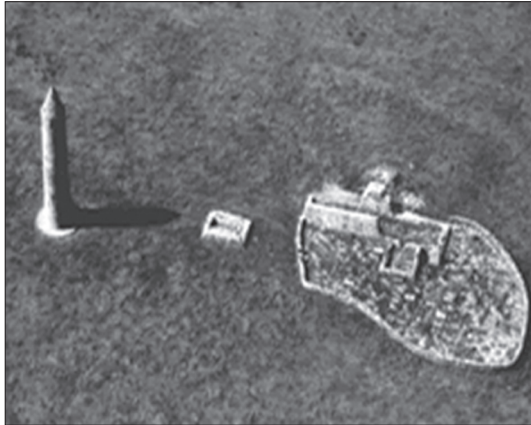
5. Найвідомішим і найвідданішим прибічником кельтських традицій у християнстві був святий **Колумбан** (бл. 540–615). Ірландський чернець і пророк, св. Колумбан від 590 р. виїхав з Бангора і жив у

Франції, де заснував низку монастирів. Запровадив у них статут, заснований на покараннях і аскетизмі. Висланий Брюно у 610 р., перебрався до Швейцарії (Брегенц), а потім до Італії, де створив монастир у Боббіо (612 р.) зі школою і бібліотекою [Zanichelli, 428, 243; Robert, II, 428].

Вплив його на цивілізацію Західної Європи можна порівняти із впливом св. Колумби. Головним рушієм розвитку інтелектуального життя стали засновані ним монастирі. Вони сприяли розвитку вченості, книжності й допитливості, розбудженої писемним словом. Вплив св. Колумбана слід оцінювати за практичними результатами, а не за його працями. Монастирський устав, складений св. Колумбаном, є першим з відомих нам уставів ірландського походження [див: Диллон, Чедвик, 233].

У лісостеповій Україні ірландські ченці, як виявляється, провадили велику місіонерську діяльність, досі помітну в назвах населених пунктів. Ім'я св. Колумбана цілком упізнаване у сучасних назвах українських сіл *Колубаївці*, поруч *Колибаївка* Хм, *Котлубаївка* Вн, *Колбаєвичі* Лв, далі – *Колибабинці* Вн, *Колибань* Хм, *Клебани* Лв, *Клебанівка* Тр, *Клебань* Вн, *Кейбалівка* Пл, *Кулябкіне* Дп, *Кулябчине* См, *Клубівка* Хм, Чг, *Клубівці* ІФ, *Клубочин* Вл (див. карту на мал. 2, знаки **Св**), звідки десятки народних пристосувань *Голубівці*, *Голубці*, *Глубочиця*, *Глибочиця*, *Глибочок*...

Топонім	Сусіднє село	Коментар
<b>Колом'є</b> Хм	Ко м а р і в к а ; б л и з ь к о Киликіїв	На численних топонімах встановлено, що топооснова <b>Комар-</b> є наслідком слов'янського пристосування етноніма <i>кимер</i> ‘кельт’; гальс. <i>silispon</i> означає ‘башта’; <b>Баб-</b> вказує на відмінну вимову мешканців селища, <b>Вод-</b> ‘гот’, <b>Гей-</b> ці < готс. <i>haims</i> ‘селище’.
<b>Голуби</b> Пл <b>Коломійцеве</b> Дп <b>Коломійцеве</b> Чг	Бабичі Водяне Гейці	
<b>Коломійці</b> См <b>Голубів</b> Вн	<i>Голубівка</i> , Грамине Гранів	<b>Грам-</b> , <b>Гран-</b> < кельтс. <i>gran-</i> ‘болото’.
<b>Голоби</b> Вл <b>Голубівка</b> Дп	Бруховичі Барвінок	<b>Брух-</b> , <b>Брус-</b> < кельтс. <i>bruisn-</i> ‘броня’; <b>Барв-</b> < кіпр. <i>berw-</i> ‘варити’ (у т.ч. метал).
<b>Коломиці</b> Чк <b>Коломійцівка</b> Чг <b>Коломійцеве</b> а <b>Долина</b> См <b>Голуби</b> См і ур. <i>Хрещатик</i> <b>Голубицьке</b> Дц <b>Голубів</b> Чг <b>Колінки</b> ІФ	Тарасівка Лукашівка Вел. Лука  Б о л о т і в к а , Біжівка Веселе Веселівка, Каціри Репужинці, Дубки	В назвах сусідніх сіл вказані імена <i>Тараніса</i> і <i>Левкетія</i> , божеств грози і грому; готс. <i>blot-</i> ‘жертва’, у топонімах слово “ <i>веселе</i> ” можна пояснити як евфемізм для селищ, де приносили вогнепальні жертви. <i>Біж</i> – присвійний прикметник від назви язичницького бога. <i>Каціри</i> – еретики (від назви катарів, через пол. <i>rokaszyc się</i> ‘стати еретиком’), <i>репужинці</i> – відступники (від лат. <i>repugnare</i> ‘відкидати’); готс. <i>daurjan</i> ‘хрестити’.



Мал. 3. Монастир Девеніш, заснований у VI ст. (круглі башти почали будувати з X ст.; інші споруди пізніші [O'Brien, 31]). Типове розміщення келій в ірландському монастирі (Cahill).

Чимраз більше конкретизується кельтський тополандшафт історичного центру Києва: р. Глибочиця бере початок на Лук'янівці неподалік від Куренівки і Бабиного яру з ур. Капич, протікає повз Стару поляну поза Лисою горою і Серховицею (Юрховицею), далі неподалік від Копиревого кінця, г. Дитинка й Беремище попід г. Хоривицею виходить на Поділ. Ось тут біля вул. Волоської і могло бути найімовірніше розміщення ірландського монастиря у Києві, згадуваного в західноєвропейських джерелах на час взяття міста Батиєм у 1240 році [Диллон, Чедвик, 408]. (Виділені назви мають кельтські топооснови: Колумбан, Левкетій, Серх, дірл. *cuire* 'військо, плем'я', кімр. *poliaf* 'оточувати частоколом', собуг 'мідь', *datodedig* 'від'єднаний, окремий' [GPC, I, 903–904], *berwi* 'варити', \*(g)orfenny 'стрімка гора', герм. \**walhōz* 'волох, кельт').

Поблизу сіл з назвами *Хрещатик* Чв, Кв, Чк, См (2), *Хрещате* Чг, Пл, Хк, *Хрещикове* См, *Хрещенівка* Хс, *Хрестище* Хк, Дц, *Хрестівка* Хс, *Хрестителеве* Чк, як правило, можна за характером етномовного середовища встановити джерело евангелізації: несторіанське (*Холодне*, *Холодник* См; див. нижче), павликанське (*Катеринівка* Хк), яковитське (*Яковенкове*, *Якимовичі* См), готське (*Кудряве* Хс), ортодоксальне (*Васильківщина*, *Гречкине* См; *Геронимівка* Чк), але

Топонім	Сусіднє село	Околиці
<b>Колубаївці</b> Хм (Кам'янець-Под.)	Лисогірка	<b>Колибаївка</b> , Бабшин, Малинівці, Лучки, Бакота, Тарасівка, Барвінкове, <i>Ніверка</i> ...
<b>Коглубаївка</b> Вн (Могилів-Под.)	Шендерівка, Дубина	Бабчинці, Біляни, Букатинка, Бронниця, Вила-Ярузькі, Тарасівка, <i>Вендичани</i> , Володіївці...
<b>Колбасвичі</b> Лв (Самбір)	–	<i>Глибоч</i> , Круковець, Луки, <i>Лукавиця</i> , Сіде, <i>Чуква</i> , Максимовичі, ТарАВА...
<b>Колибань</b> Хм (Хмельницький)	–	Черепівка, Черепове, Калинівка, Малиничі, Крачка, <b><i>Книжківка</i></b> ^ <b><i>М. Колибань</i></b> , Рідкодуби...
<b>Колибабинці</b> Вн (Хмельник)	Кривошії	<i>Крижанівка</i> , <i>Качанівка</i> , Лісогірка, Кропивна, Пустовійти, Тараски...
<b>Кулябчине</b> См (Лип. Долина)	Грабщина	Веселе, Шатравине, Вел. Лука, Тарасенки, Весела Долина^ <b><i>Коломийцева</i></b> Долина...
<b>Клебани</b> Лв (Жовква)	Гіркани	Луцики, Білани, Пальчишини, Жигайли, Луцики, Малини, Мощана...
<b>Клубівка</b> Хм (Ізяслав)	Васьківці	Бейзими, Топори, Путринці, Більчин, Білотин, Більчинці, Білогородка, Тарасівка, <b><i>Влашанівка</i></b> ...
<b>К l o b u c z y n</b> (Głogów)	<i>Bukwica</i>	<i>Kłębanowice</i> , rz. Odra, Kromolin...
<b>Polubovská Bašta</b> 47 H3	Babice	<i>Vlhlavy</i> , jez. Volešek, <i>Dubné</i> , Ratiborova Lhota, <i>Dubenec</i> , Malé Chrást'any, Dolné Chrást'any...



найчастіше – ортодоксальне через кельтське посередництво (*Пигарівка* СМ; *Біляївка, Дудчани* Хс; *Бабин, Репужинці* ІФ; *Неровнине* СМ; *Лісна Стінка* Хк). **Нерідко в околицях прямо названі колумбани – “голуби”**: *Хрестище* Дц (*Глибока Макачиха*); *Хрещате* Чг (*Гальчин*); *Хрещате* Пл (*Каленики, Голуби, Голубівка, Коліньки, Глибока Балка, Коломак*). Найбільш збережені і впізнавані назви ірландців-колумбан зосереджені у басейні Дністра, одна є і в Молдові: Colibabovca.

У наведеній вище таблиці топонімічних околиць назв від основи **Кол-б-** сусіднє із с. *М. Колибань* Хм, єдине в Україні село з назвою **Книжківка** має унікальну аналогію в топонімії Польщі, де також єдина назва **Książki** (NB: у множині) належить селу, оточеному кількома осередками ірландців-колумбан: Golub, Gołębiew-o, ~ko [AP, 54 A1, C1]. Найближчі містечка – Golub-Dobrzyń (NB) і Brodnica. Неподалік с. Gołębiewo 56 A2 лежить с. Szkotowo на р. Szkotówka (це вказує на середньовічну назву ірландців). Пошук аналогічних сусідств в Україні виявив існування с. *Кільчень* Дп поруч із с. *Голубівка* неподалік від двох сіл з назвою *Скотувате*. Діяльність ірландців засвідчена у назві села тієї ж сільради, що й *Кільчень* і *Голубівка*, – це с. *Воскресенівка*. Пізніші народні пристосування призвели до появи назв на зразок *Скотарське* (див. далі у топооколиці с. *Буковець* Зк), пов'язаність яких зі скотами-ірландцями можна приймати лише як другорядний аргумент за наявності надійніших відомостей. Серед інших топонімічних свідчень показове існування в одному адміністративному районі сіл *Скотувате* і *Коломийці* Дп (Покровське) або с. *Скочище* і *Голубівка* Жт (Коростишів).

6. Після таких промовистих і численних збігів напрошується висновок: слід розглянути можливість кельтського походження слова *книга*, для якого не існує загальноприйнятої етимології. Як зазначено в ЕСУМ, “укр. *книга*, рос., макед., болг. *книга*, білор. *кніга*, друс. КЪНИГЪ, (рідше) К(Ъ)НИГА, пол. księga (<\*kniega, пор. кашуб. [knega, knəga]), чes., словац. kniha, влуж. kniha, knižka, нлуж. knigły (мн.), серб. књѝга, хорв. knjìga, слн. knjiga ‘книга, спісок’, стсл. КЪНИГЪ; псл. \*kьnigų (мн.); **не зовсім ясне; можливо**, судячи з рос. *книгочей* (яке має бути тюркізмом, подібно

до *казначей*), через посередництво дтюрк. \*küinig, \*küiniv (уйгур. kuin) зводиться до кит. k'üen ‘сувій, згорток’; джерело слова можна шукати і в ассир. kunukku ‘печатка’, kanīku ‘запечатане’, вірм. ‘печатка’ (також з ассирійського джерела [що зводиться до шумерського kunukku. – К.Т.]...)” [ЕСУМ, II, 473]. Ніяк не прокоментоване нижньолужицьке knigły, яке не просто “стоїть” у множині, а **не має форми однини** NB: “Buch – Knigły Plt. (pluralia tantum. – К.Т.): se nowE knigły kupis” [Hannusch, 41], тобто ‘купити собі новУ книгУ’. Або “Wót Janu jo dostała zajmnE knigły”, що перекладають ‘Від Яни одержала цікавУ книгУ’ [там само, 64]. У російському етимологічному словнику тут прикра неточність: knigwy [Фасмер, II, 263]. Принаймні перше з пропонованих гіпотетичних джерел слова – китайське – не просто географічно віддалене: воно мусить спиратися на якісь підстави історичної потреби знайомства слов’ян із книжками відповідними проміжними мовами ще у праслов’янську добу, чого досі не знайдено. Автор довго дотримувався шумеро-вірменської етимології слова *книга*, проте після картографування збережених в Україні топонімів від основи **Качкар-** (карта у другій частині статті) стає очевидним обмежене поширення можливого впливу цього напрямку християнства у Наддніпрянщині.

Важливі для нашої теми міркування викладені у статті ЕСУМ «книжка ‘один з відділів шлунка жуйних тварин’». Серед схожого на попередній матеріал у різних мовах впадає в око властива тільки для цього значення **форма множини**: в українських карпатських діалектах [кнѝги], в діалектах білоруської мови [кнігі], пол. księgi поруч з księga, влуж. knihi, нлуж. knigły, серб. књѝге, хорв. knjìge. Саме перенесення значення слова “мотивоване подібністю складок слизової оболонки частини шлунка до сторінок книжки (пор. нім. Büchlein ‘книжка; частина шлунка жуйних тварин’); **про давність слова, крім поширеності у слов’ян, свідчить збереження у багатьох слов’янських мовах архаїчної множинної форми, втраченої словом в основному значенні**” [ЕСУМ, II, 473 з посиланням на Славського і Шустера-Шевця]. Як бачимо, саме ці архаїчні форми і стають підставою для наведеної у словнику реконструкції

обох праслов'янських слів (спільних для всіх слов'ян) у вигляді \*kъnigu (множина NB). Проте нижньолужицька форма так і залишається оспоронь.

Придивімося уважніше, з якими книжками могли провадити євангелізацію ірландці-колумбани у Наддніпрянщині. Найімовірніше, це були Псалтирі такого типу, як зображений вище на мал. 4. *Псалтир* – це «книга псалмів» < гр. ψαλτήριον; від ψάλμιος ‘мелодія, виконувана на струнному інструменті’; звідси псалмодія ‘монотонне декламування або промовляння’, фр. psalmodier ‘*промовляти або співати у монотонний ритуальний спосіб*’» [Robert, I, 1419].

Дієслово саме з таким сполученням значень існує в усіх кельтських мовах. Це “кімр. *canaf, canu* [корн. *canē*, брет. *cana*, ірл. *canim*, лат. *canō* від іє. \*qan- ‘співати, звучати, промовляти’] – 1) ‘співати’: Salm. c.1. *Cenwech yn llafar i’r Arglywydd yr holl ddaiair*; 2) ‘інтонувати, вимовляти співуче’: XII ст. а *chenich golychuid*; 3) ‘говорити, казати’: Esec. xii 22. *beth yw y ddihareb hon a genwech am dŵr Israel?*” [GPC, I, 408]. Важливими похідними є слова кімр. «CANIG, CENIG, CENNIG [*cân* + *ig*, пор. лат. *canticum*] ‘спів, коротка пісня, сонет; пісня на кілька голосів (*glee*)’» [там само, 411], а також кімр. «CANNIGOL [*canig* + *ol*] ‘той, що стосується сонетів або пісень на кілька голосів’» [там само].

Те, що і в Україні, і в Польщі села, у назвах яких міститься згадка книжок, мають поруч або й оточені населеними пунктами від основи, де відтворено ім’я Колумкілле, чи Колумбана, стає достатньою підставою для уважного розгляду запропонованої етимології. Що більше, нестійкий голосний першого складу А/Е виявляється відповідником давньоруського, старослов’янського і реконструйованого праслов’янського голосного -Ъ-, а інакше непояснимий морфологічний елемент -І- нижньолужицького *knig-І-*у отримує задовільне пояснення як прямий відповідник прикметникового суфікса кімр. -*ol* ‘-ий’. Таким чином, первісне значення *knig-І-*у мало би бути ‘те, що стосується псалмів’, адже саме псалмами були ті писані тексти, якими євангелізували варварів ірландці. Перевага кельтської етимології полягає у її відповідності конкретним історичним обставинам, а також у незалежній від інших мовних фактів документованості контактів ірландських ченців із племенами на схід від Карпат.

Важливий додатковий аргумент – наявність в околицях єдиного чеського села з назвою від тієї ж основи (Кни́жскá скáла 34 B3) згадок про ірландців: *Skočice* і г. *Skočická mýt’*.

В разі прийняття розглянутої етимології стає очевидним, що нижньолужицьке



Мал. 4. Св. Колумба (ірл. *Coluimcille* ‘Толуб Церкви’; мал. пером IX ст.). Сторінка з найдавнішого рукопису Західної Європи – *Псалтиря* св. Колумби [O’Brien, 28, 29].

Топонім	Сусіднє село	Околиці
<b>Книжківка</b> Хм (Хмельницький)	^М. Колибань	Колибань, Захарівці, Крачки, Рідкодуби, Мартинівка, Чабани, Хоминці...
<b>Książki</b> Pl (Gołub-Dobrzyń)	^Bukowiec	Gołębiewo, <b>Gołębiewko</b> , <b>Gołub-Dobrzyń</b> , <b>Szczepanki</b> , Konojady...
<b>Knihy</b> Cz (Unětice)	^Vodokrty (v. Knižská skála)	Skočice, г. <b>Skočická mýt'</b> , <b>Lukavice</b> , <b>Svárkov</b> , Komorno, <b>Unětice</b> ...

слово не є новацією: воно – мовний релікт, і це зобов'язує уточнити реконструйовану праслов'янську форму псл. \*кънигу як \*кънигы. При цьому до морфологічного перерозкладу сприйнято кельтського слова-прототипу і до народної етимології вже на слов'янському ґрунті (з прикметника – іменник у множині) могло спонукати саме тривале і спочатку чисто зовнішнє сприйняття книжки як предмета у двох обкладинках-стулках – за аналогією, наприклад, до слов. *двері*, пор. нлуж. *rśed źurjami* ‘перед дверима’ (також із двох стулок), – спостереження А. Шарафутдінова.

Те, що й західноосетинське *k'ipugā* ‘книга’ походить ‘з того ж джерела’ [Фасмер, II, 263], може відповідати фактам євангелізації аланів із Заходу за часів св. Мартина (аланів згадані в його епітафії) і давнім контактам аланів із Заходом [Бахрах 1993].

Структура топонімів типу *Перехрестне*, *Перехрестівка* (с. 139) потребує пояснень. Як впливає з аналізу всієї низки назв із префіксом **Пере-**, він вжитий тут у

давньому значенні ‘раніше, колись’: пор. *Перевод*, *Переводчикове*, *Переходи*, *Переходичі*, *Переходівка*, *Перегуди* (раніше тут були готи); *Перволока*, *Перволочна* (тут були волохи); *Перегінка*, *Перегінське*, *Перегонівка* (тут були хини, хинці); *Перемилів*, *Перемилля*, *Перемилівка* (тут були писарі); *Переямпіль* (тут був ям, владний центр алтайців). Це не єдина модель назв із таким значенням: пор. топоніми з початковим **По-**, **Без-**, **Не-**: *Поди*, *Подище*, *Покотилівка*, *Покутне*, *Покутине*; *Безводне*, *Безодня*, *Невгоди*, *Неходівка*; *Полствин*; *Недригайлів*; *Посвірж*; *Нетребівка*, *Нетеребка*, *Нетягівщина*, *Нетяжине*; *Немилів*, *Немильня*, *Нерубайівка*, *Порубай*, *Нерубайка*, *Нерубайівка*, *Безпальче*, *Безпалівка*; *Побиванка*, *Покрова*, *Покровщина*, *Безкровне*; *Покропивна*; *Повітне*, *Понора*, *Понорниця*, *Погінки*, *Погоня*, *Погонівка*, *Поливанівка*, *Безуглівка*, *Безугляки*, *Поромів*; *Нехристівка*, *Нечайв*, *Почайв*, р. *Почайна*; *Безсали*, *Безсалівка*; *Безп'ятне*; *Безсокирне*.

(Закінчення у першому числі 2007)

#### ЛІТЕРАТУРА

- АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Київ, 1973.  
 Бахрах Б.С. Аланы на Западе. Москва, 1993.  
 Вольфрам Х. Готы. Москва, 2002.  
 Диллон М., Чедвик Н.К. Кельтские королевства. Санкт-Петербург, 2002.  
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. Київ, 1982–2005...  
 ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. Київ; Львів, 1992–2003.  
 Пиоро И.С. Крымская Готия. Київ, 1990.  
 Трубачев О.Н. Этногенез и культура ранних славян. Москва, 2003.  
 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. Москва, 1964–1973.  
 AP – Polska. Atlas samochodowy. Warszawa, 2002.  
 Cahill Th. How the Irish saved Civilization. NY, 1996.  
 CzA – Czechy i Slowacja. Atlas. 2003.  
 GPC – Geiriadur Prifysgol Cymru. Caerdydd, 1968–2003.  
 Hannusch E. Niedersorbisch praktisch und verständlich. Lösungsheft. Bautzen, 1998.  
 O'Brien – Cruise O'Brien M. & C. Ireland. A Concise History. London, 1999.  
 RA – România. Карта шляхів. București, 2000.  
 Robert – Dictionnaire encyclopédique de la langue française: En 2 vol 5. Paris, 1985.  
 Zanichelli – Enciclopedia Zanichelli 1996. Bologna, 1995.